

Helena Smorczewska

Białystok

Egzystencjalny wymiar metafrasz psalmów Teofana Prokopowicza

Najbardziej wymownym świadectwem fascynacji Wieczną Księgą jako uniwersalnym wzorcem literackim pozostają rozmaite odmiany transformacji tekstu biblijnego, pośród których szczególną pozycję zajmuje parafraza. W literaturze europejskiej tradycja tej formy twórczości bierze swój początek w XVI stuleciu i jest genetycznie powiązana z ruchem reformacyjnym – z jednej strony – i z renesansowym humanizmem – z drugiej. Właściwe epoce Odrodzenia ożywione zainteresowanie Biblią, wynikające zarówno z dogmatycznych jak i czysto literackich względów¹, przyniosło w efekcie przyzwolenie na znacznie swobodniejszą interpretację Ksiąg Świętych, a jednocześnie uznanie dla ich literackich walorów, co w dalszej konsekwencji zaowocowało – po pierwsze – nowymi tłumaczeniami Pisma (w tym przekładami na języki narodowe), a po drugie – licznymi parafrazami biblijnymi.

Jeszcze bardziej sprzyjające warunki rozwoju miała parafraza w epoce baroku, w której imitacja Biblii została usankcjonowana programowo².

¹ Działacze reformacji zwracali się do Biblii w poszukiwaniu argumentów dla swoich tez, w poszukiwaniu wskazań do nowej organizacji życia religijnego i kościelnego. Renesansowi humaniści obok religijnych, dostrzegali w Piśmie także walory estetyczne i widzieli w nim przykład starożytnego tekstu literackiego. (Zob.: J. Ziomek, *Wstęp*, [w:] J. Kochanowski, *Psalterz Dawidów*, Wrocław 1960, s. XXVIII-XXIX; J. Pelc, *Miejsce Biblii w tradycji według twórców literatury polskiego renesansu*, [w:] *Biblia a literatura*, red. S. Sawicki, J. Gotfryd, Lublin 1986, s. 141-147).

² Zob.: K. Obremski, *Barokowa teoria imitacji Biblii (Hozjusz – Possevin – Sarbiewski)*, [w:] *Literatura polskiego baroku. W kręgu idei*, red. A. Nowicka-Jezowa, M. Hanusiewicz, A. Karpiński, Lublin 1995, s. 47-62.

W tym też czasie (a konkretnie w drugiej połowie XVII wieku) owa, zadomowiona już na dobre w literaturze zachodnioeuropejskiej tradycja, przeniknęła do literatur wschodniosłowiańskich, gdzie stopniowo, aczkolwiek nie bez oporów, została zaadoptowana. W tej ogólnoeuropejskiej atmosferze przyzwolenia na imitację ksiąg świętych w roku 1680 został przedłożony „pobożnemu czytelnikowi” *Psalterz rymowany* (*Псалтырь рифмотворная*) Symeona Połockiego – pierwszy na Rusi pełny wierszowany przekład biblijnej Księgi Psalmów. Dokonanie zakonnika z Połocka zapoczątkowało tradycję, którą następnie, z niezwykle dynamiką i twórczym zaangażowaniem, kontynuowali poeci kolejnych pokoleń.

W rosyjskiej literaturze XVIII wieku parafraza psalmów stała się jednym z wiodących gatunków literackich epoki³. Większość poetów tej doby poszukiwała inspiracji w strofach „Małej Biblii”, poetycko przekładając wybrane psalmy lub też – jak uczynili to Trediakowski i Sumarokow – parafrazując całą Księgę Dawidową⁴. Na tę nową falę poetyckich parafraz *Psalterza* przyszło czytelnikom oczekiwać ponad pół wieku⁵. Jednakże już wcześniej – przypuszczalnie w połowie lat 20-tych, a następnie w latach 30-tych – swoje kroki na drodze utorowanej przez Połockiego postawił Teofan Prokopowicz.

Do arcydzieła poezji hebrajskiej piewca czasów Piotrowych sięgał w swojej twórczości kilkakrotnie, chociaż w wydaniach jego poetyckiego dorobku uwzględnia się zazwyczaj zaledwie jeden utwór wzorowany na popularnej Księdze biblijnej – utwór *Всяк себе в помощь Вышняго предавый* (*Kto się odda w opiekę Najwyższemu*), stanowiący przełożenie psalmu 91 (90). Dopiero w ostatnich latach rejestr Prokopowiczowski przekładów został wzbogacony o dwa kolejne utwory – parafrazę psalmu 36-ego oraz 72-ego,

³ Zob.: О. А. Чугунова, *Стихотворные переложения библейских псалмов в русской поэзии 1750-х 1770-х годов. Метод. Жанр*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Днепропетровск 1992; И. Серман, *Стихотворные переложения псалмов и преодоление разрыва культур в русской литературе XVIII века*, [w:] *The Bible in a thousand years of russian literature. Jews and Slavs*. Vol. 2, Jerusalem 1994, s. 103-112.

⁴ Zob.: T. Kołakowski, *Poetyckie parafrazy psalmów Aleksandra Sumarokowa w świetle jego doświadczeń egzystencjalnych*, „*Studia Rossica Posnaniensia*”, vol. XVIII 1886, s. 3-15; J. Dębski, *Między jambem a trochejem. Poetyckie parafrazy psalmu 143 (144)*, [w:] *Literatura rosyjska i jej kulturowe konteksty*, red. R. Łużny, Kraków 1990, s. 29-38; Tenże, „*Wybaw mnie, Panie, od człowieka złego...*” (*Psalm 139/140*). *Z badań nad przekładami psalmów w poezji rosyjskiej XVIII wieku*, [w:] *Biblia w literaturze i folklorze narodów wschodniosłowiańskich*, red. R. Łużny, D. Piwowarska, Kraków 1998, s. 139-142.

⁵ Jeśli przyjąć, że początki owej fali wiążą się ze słynną rywalizacją Trediakowskiego, Łomonosowa i Sumarokowa, której efektem była wydana w roku 1774 książka *Три оды парافрастические псалма 143*. (Zob.: J. Dębski, *Między...*, s. 29-30).

które dotychczas zaliczane były do spuścizny Antiocha Kantemira. Wprawdzie taka atrybucja od dawna budziła wątpliwości⁶, lecz przekonującą argumentację, która ostatecznie pozwoliłaby uznać autorstwo Prokopowicza przedstawiono stosunkowo niedawno⁷. Tak więc Prokopowicz wpisał się do dziejów literatury rosyjskiej jako autor trzech poetyckich przekładów psalmów, które w wersji rękopiśmiennej opatrzone są – zgodnie ze zwyczajem autora – następującymi dwujęzycznymi tytułami: *Metaphrasis psalmi 36 Noli aemulari malitiosis то есть Не ревнуй лукавнующим* (Metafraz psalmu 36 Nie zazdrość podstępny), *Metaphrasis psalmi 72 Quam bonus Deus Israelitis то есть Коль благ Бог Израилев* (Metafraz psalmu 72 Jak dobry jest Bóg Izraela), *Metaphrasis psalmi 90 Qui habitat in praesidio Supremi то есть Живый в помощи Вышняго* (Metafraz psalmu 90 Kto mieszka w pieczy Najwyższego)⁸.

Każdy z nagłówków Prokopowiczowskich utworów przynosi – jak widzimy – zapowiedź formy podejmowanej stylizacji (*metaphrasis*), a ponadto określa zawartość tematyczną utworu. Już zatem z samych tytułów *Metafraz* badacz może odczytać sugestie dotyczące kierunków ewentualnych dociekań. W kręgu zainteresowań badawczych powinien więc znaleźć się – bez wątpienia – problem relacji pomiędzy tekstem pierwowzoru a tekstem przekładu, a ponadto może być uwzględniona kwestia dotycząca tematyki i motywacji jej wyboru. Ponieważ zagadnienia dotyczące walorów artystycznych przekładu, a także problem jego wierności wobec oryginału zostały przez nas przedstawione w innym czasie i miejscu⁹, wypada skupić na owej drugiej, zasygnalizowanej powyżej, kwestii i postawić pytanie: dlaczego te właśnie psalmy przyciągnęły uwagę poety? Takie ukierunkowanie dociekań badawczych wydaje nam się uprawnione, ponieważ dotyczy zagadnień inspiracji

⁶ Zob.: И. Чистович, *Феофан Прокопович и его время*, С.-Петербург 1868, s. 599.

⁷ Т. Е. Автухович, *Об авторстве „Metaphrasis ps. 36” и „Metaphrasis ps. 72”*, [в:] *Русская литература XVIII века в её связи с искусством и наукой*, Ленинград 1986, с. 154-160. Argumenty przemawiające za autorstwem Prokopowicza, a przedstawione przez wspomnianą badaczkę, okazały się na tyle przekonujące, że w wydanej w latach 90-tych antologii (*Русская литература – век XVIII. Лирика*, ред. В. А. Западов, Н. Д. Кочеткова, Л. С. Лихачов, А. М. Панченко, В. П. Степанов, Москва 1990) utwory te są już sygnowane nazwiskiem arcybiskupa nowogrodzkiego.

⁸ Mowa o rękopisie pochodzącym z lat 50-tych XVIII wieku, który znajduje się w zbiorach Biblioteki Akademii Nauk w Sankt Petersburgu. (БАН, шифр Тек. пост. 142). Rękopis nosi tytuł: *Сочинения преосвященнаго Феофана Прокоповича, архиепископа Новгородскаго на 282 листах. Из Библиотеки Новгородской Д. Семинарии* i zawiera wiele utworów Prokopowicza, a wśród nich także omawiane metafrazy. (Opis starodruku zob.: Т. Е. Автухович, *Об авторстве...*, s. 157).

⁹ Zob.: H. Smorczewska, *Teofana Prokopowicza metafrazy psalmów*, „Roczniki Humanistyczne KUL” 1997-1998, z. 7, s. 27-40.

twórczości poetyckiej, a zarazem pewnych uwarunkowań jej artystycznego kształtu oraz ideowego nastawienia.

Poszukując przyczyn takiej a nie innej decyzji autora, nie sposób nie uwzględnić ducha epoki, w której przyszło mu tworzyć; niepodobna pominąć etycznych i filozoficznych poglądów baroku, z którymi Prokopowiczowskie metafrazy psalmów wyraźnie korespondują. Zwróćmy uwagę, że sparafrazowane przez Prokopowicza hymny układają w dosyć spójny cykl. Łączy je – po pierwsze – przynależność do tego samego nurtu. Są to psalmy sapiencjalne¹⁰, przeznaczone głównie do przekazywania wiedzy religijnej. Z perspektywy baroku, który preferował nauczycielskie powołanie poezji, dydaktyczne nastawienie biblijnych hymnów miało, bez wątpienia, swoją wagę. Owa szczególna orientacja wskazanych tekstów nie mogła być także obojętna z punktu widzenia samego Prokopowicza, który był przecież i poetą i duszpasterzem. Cel dydaktyczno-moralizatorski odegrał najwyraźniej istotną rolę zarówno w momencie dokonywania wyboru psalmów, jak i w trakcie ich przekładu. Wprowadzając liczne uzupełnienia i zmiany, obok stosownych wymogów artystycznych, poeta-arcybiskup miał także na uwadze – jak można przypuszczać – potrzeby potencjalnego czytelnika, któremu chciał przybliżyć świat *Biblii*¹¹. Ukazując ów świat w wymiarze przystępnym doświadczeniu i wyobraźni człowieka swoich czasów, usiłował przekazać – przewijającą się we wszystkich sparafrazowanych psalmach – myśl, że jedyną drogą wiodącą do osiągnięcia wiecznego szczęścia była i jest bezgraniczna ufność wobec Boga, nawet jeśli Jego wyroki są niezrozumiałe i stanowią dla człowieka tajemnicę. Poprzez aktualizację zawartych w psalmach religijno-moralnych treści, poeta zamierzał wpłynąć na uczucia i przekonania adresata, ukształtować jego świadomość oraz postawę zgodnie z zawartym w Słowie przesłaniem. Owo dydaktyczne nastawienie jest widoczne zwłaszcza w *Metafrapie psalmu 90*, który jest wiernym przekładem biblijnego pierwowzoru oraz w *Metafrapie psalmu 36*. W każdej z nich poeta – w ślad za oryginałem – nawołuje do poddania się woli Bożej, udziela rad i pouczeń (w *Metafrapie psalmu 36* znajdujemy na przykład: „не ревнуй лукавым”, „желчен не будь и гневливый”, „перестань, иже творишь

¹⁰ Psalmy mądrościowe (inaczej sapiencjalne) to „pieśni dydaktyczne, które prawdopodobnie były przeznaczone nie tyle do użytku kultycznego, ile raczej do przekazywania nauki”. (Cyt.: *Praktyczny słownik biblijny*, pod red. A. Grabner-Haidera, przekł. i opr. T. Mieszkowski, P. Pachciarek, Warszawa 1994, s. 1102; Zob.: J. Sadzik, *O psalmach*, [w:] *Księga Psalmów*, tłum. z niem. Cz. Miłosz, Paryż 1979, s. 40).

¹¹ Nieprzypadkowo metafraza psalmu 91 (90) funkcjonowała później jako pieśń religijna. (Zob.: H. Г. Курганов, *Письмовник*, С.-Петербург 1769).

злое,/ И начни за то творити благое”, „лучше быть в жизни незлобиву/ И просту иметь душу, а не криву.”)¹².

Obok przynależności do tego samego nurtu wszystkie wybrane przez Prokopowicza psalmy łączy wspólna oś tematyczna – zagadka losu ludzi prawych i niegodnych. Poeta – w ślad za pierwowzorem – podkreślił w metafrazach rolę Opatrzności jako gwaranta ładu i sprawiedliwości, ale równocześnie bardziej wyeksponował zawarte w biblijnych hymnach pytania typu: dlaczego musi cierpieć sprawiedliwy? dlaczego grzesznikowi dobrze się powodzi?¹³. Jakkolwiek owe dramatyczne, znane każdej teodycei pytania mają charakter ponadczasowy, to jednak szczególnie wyraźnie wpisują się one w duchową atmosferę baroku. Człowiek baroku – jak wiadomo – był indywidualnością wewnętrznie rozdartą, owładniętą niepokojem i boleśnie przeżywającą rozterki duchowe zrodzone w obliczu dylematów, powstających na styku dwóch aspektów bytu, dwóch rzeczywistości – przemijającej i wiecznej. Zadając pytania i poszukując odpowiedzi, usiłował nie tylko ogarnąć myślą sens odwiecznych antynomii, które wyznaczały jego egzystencję i były z nią nierozzerwalnie związane, lecz w poczuciu własnej niedoskonałości, w dalekim od harmonii świecie, usiłował odkryć prawdy najpewniejsze, które wiodły go do Boga. Jak podkreślił Janusz Pelc, dla ludzi baroku „istota świata” oraz „istota człowieczeństwa oparta była (...) na paradoksach i przeciwieństwach”¹⁴. Prokopowiczowskie metafrazy psalmów ujawniają takie właśnie dramatyczne widzenie ludzkiej egzystencji i ludzkiej kondycji. Odsłaniają cały szereg antynomii, których obszerny krąg wyznacza opozycja człowiek sprawiedliwy – bezbożny, a więc: dobro – zło, nagroda – kara, pokora – pycha, cnota – grzech, doczesność – wieczność itp. Odkrywają oblicze człowieka nie pozbawionego wątpliwości, skłonnego do wahań, popełniającego błędy; odsłaniają bezradność, słabość jednostki. Za taką perspektywą widzenia świata i człowieka kryją się zatem typowo barokowe upodobania autora *Metafraz*, znamy ją bowiem z licznych utworów religijno-filozoficznych tamtych czasów.

Zainteresowanie Prokopowicza trzema charakterystycznymi psalmami o podobnej tematyce można – jak widać – tłumaczyć ogólną atmosferą epoki, jej filozofią, artystycznymi preferencjami oraz kierunkiem ideowych poszukiwań. Nie jest to jednak jedyny i najważniejszy czynnik, który skierował uwagę poety na te właśnie teksty *Psalterza*. Artystyczne przedsięwzięcie

¹² *Русская литература – век XVIII...*, s. 31. (Wszystkie cytaty metafraz Prokopowicza będą pochodziły ze wskazanego wydania. Dalej: numery stron w nawiasach po cytacie).

¹³ Widać to wyraźnie zwłaszcza w *Metafrapie psalmu 72*.

¹⁴ Cyt.: J. Pelc, *Barok – epoka przeciwieństw*, Warszawa 1993, s. 113.

miało ścisły związek z osobistymi przeżyciami autora i rozpatrywać je należy, przede wszystkim, z perspektywy jego biografii. Kolejne życia słynnego wychowanka Akademii Kijowsko-Mohylańskiej układały się w nieprzerwane pasmo nieustannych konfliktów z otoczeniem i bolesnych konfrontacji z nieprzyjaciółmi. W jego biografii czytamy:

Что за страшная судьба выпала на долю Феофана повсюду возбуждать неприязнь против себя? Сделавшись профессором в Киеве он тотчас же подвергся неприятностям от своих товарищей, которые не давали ему покоя ни дома, ни в обществе. Неприятности продолжались и после того, как он сделался ректором академии. Государь приглашает его в С.-Петербург к посвящению в епископа: только что огласилось намерение Государя, как против Феофана не поднялась чуть не вся Москва, с патриаршим местоблюстителем во главе, и заявила протест против посвящения его в епископа. (...) Друзья его делались его врагами. Люди, которых он ласкал и которым покровительствовал, при первом случае становились в ряды его недоброжелателей, и выдавали его правительству своими доносами, или роняли его в обществе, бросая тень на каждый его поступок, черня каждый шаг его жизни¹⁵.

Jak pisał Czystowicz, los nie szczędził poecie przykrości zarówno w okresie młodości, który spędził w Kijowie, jak i w późniejszych latach życia, gdy znajdował się w Petersburgu. Szczególnie trudny etap jego życia nastąpił po śmierci Piotra I. Oskarżenia o herezję, niekończące się intrygi, liczne paskwile, dochodzenia Tajnej kancelarii – oto fakty, którym musiał stawiać czoło ów żarliwy propagator i obrońca Piotrowych reform¹⁶. To wówczas częściej niż zwykle musiał zadawać owo trudne pytanie, które pobrzmiewa w jego metafrazach psalmów: „dlaczego?”. Najprawdopodobniej z tymi ciężkimi życiowymi doświadczeniami jest związana geneza Prokopowiczowskich *Metafraz*. Osaczony przez nieprzychylny mu los, zwrócił się do starotestamentowej Księgi biblijnej powodowany potrzebą duchowego wsparcia, potrzebą poszukiwania religijnej motywacji własnej niedoli. Odpowiedź na dręczące go wątpliwości odnalazł w tych trzech biblijnych pieśniach, które mówią o tajemnicy losu sprawiedliwych i niesprawiedliwych. Odkrył w nich analogię do własnych myśli i przeżyć, odczytał nadzieję na odmianę niełaskawej fortuny. Następujące strofy *Metafrazy psalmu 72* możemy odczytać jako swoistą aluzję do przeżyć z tamtych lat, do stanu jego ducha:

¹⁵ Cyt.: И. А. Чистович, *Феофан...*, с. 571-572.

¹⁶ Zob.: ibidem, s. 223-580; Б. Смирнов, *Феофан Прокопович*, Москва 1994, с. 91-103.

Дондеже и аз сия постигох,
Как скотина
Бых неразумен, знати не могах,
Кая вина
Зельного счастья грешных, от тебе
Отверженных.
И уж едва не почтох себе
Меж прельщенных,
Но твоей руки тайная сила
Мя удержала,
Промыслов твоих скрытые дела
Мне являла.
Се ныне познах, что ничто слава
Небес вышних
Без тебе, ничто земли держава
Есть у грешных.
Все мое тело, в злых изможденно,
Унывает,
К тебе в сердце, в злых утружденно,
Воздыхает.
Ты моя буди един довольна
Часть, о Боже!
(*Metafraza psalmu 72, s. 33-34*)

Bolesne przeżycia z tamtych lat odbiły się echem również w innych utworach literackich Teofana Prokopowicza. W 1730 roku powstała jego słynna elegia alegoryczna *Плache pastuszek o stocie jesiennej* (*Плачем пастушок в долгом ненастии*), która zapoczątkowała swoisty dialog poetycki¹⁷. Odpowiedzią na ten przeniknięty głębokim pesymizmem „głos” poety był utwór *Epodos consolatoria...*, napisany przez jednego z jego przyjaciół – Teofila Krolika¹⁸. Poetyckie przekłady psalmów 36-go i 72-go, które powstawały również w tym samym okresie, wyraźnie łączą się z ową literacką „dysputą” i można uznać je nawet – a nie jest to hipoteza bezpodstawna

¹⁷ Poetyckie dialogi stają się w następnych dziesięcioleciach XVIII wieku swego rodzaju tradycją. (Zob.: Н. Д. Кочеткова, *Русская лирика XVIII века*, [в:] *Русская литература – век XVIII...*, с. 6.)

¹⁸ Utwór, którego tytuł w pełnym brzmieniu wygląda następująco: *Epodos consolatoria ad oden pastoris Pimini sortem gregis sub tempestate deplorantis* (*Pieśń pocieszająca na skargę pasterza Pimena opłakującego niedolę stada w czas jesiennej stoty*), przez długie lata był przypisywany Antiochowi Kantemirowi. Ostatnie badania dowiodły, że jego autorem jest Teofil Krolik. (Zob.: С. И. Николаев, *Кто утешал Феопана Прокоповича в 1730 году? Об авторстве „Эпода утешительного”*, „Русская литература” 1989, № 2, с. 191-193; А. Чистович, *Феопан...*, с. 371-375).

– za kolejne swoiste „repliki dialogowe”. Przekład psalmu 36-go mógł powstać jako pokrzepiająca odpowiedź na skargi autora *Epodos consolatoria*.... Z kolei *Metafraz psalmu 72* zdaje się pełnić rolę zamykającej cały poetycki dialog kwestii epilogowej. Wypowiedź, która zainicjowała ów szczególny dialog, a więc utwór *Płacze pastuszek* oraz końcowa wypowiedź „dialogowa” – przekład psalmu 72 w wymowny sposób korespondują ze sobą na rozmaitych płaszczyznach. Jeśli elegia mówi o czasach ciężkich prób, które stały się udziałem poety, to *Metafraz psalmu 72* zawiera sugestie wskazujące, że owe bolesne doświadczenia należą już do przeszłości¹⁹. W poetyckiej metafrазie odkrywamy ponadto rozwiązania stylistyczne, które możemy traktować jako celowe aluzje w stosunku do elegii. Zestawmy niektóre z nich:

*Płacze pastuszek...*²⁰

И будто нечто польготит стаду,
да обманет.
Дрожу под дубом; а крайним голодом
овцы таят

Потщися, Боже нас свободити
от печали

Metafraz psalmu 72 (s. 31)

Да не сих вменит як овец стада
Заколенна,

И хранишь твоих сынов избранных
В злой печали

Obok wydobytych analogii wymienione utwory łączy również jednakowe i niekonwencjonalne rozwiązanie strony formalnej, wersyfikacyjnej. W obu przypadkach poeta posłużył się czternastozgłoskowcem o rymowanej średniówce po 10-tej sylabie²¹.

Klucz autobiograficzny, zastosowany do Prokopowiczowskich *Metafraz*, pozwala ujrzeć w nowym świetle nie tylko kwestię adresata, którym okazuje się być nie tyle człowiek „każdy”, ile bardziej skonkretyzowany odbiorca²². Egzystencjalna perspektywa otwiera również możliwość innego spojrzenia na koncepcję świata przedstawionego, na kształt podmiotu lirycznego i motywację zabiegów artystycznych. Wszystkie analizowane utwory proponują ponadczasową – nie ograniczoną historycznym konkretem – wizję świata; stąd

¹⁹ Po wstąpieniu na tron Anny Ioannowny dla Teofana Prokopowicza i jego zwolenników nadeszły łaskawsze czasy, chociaż atmosfera intryg trwała nadal.

²⁰ Cyt.: Ф. Прокопович, *Сочинения*, ред. И. П. Еремин, Москва – Ленинград 1961, s. 216.

²¹ Ten sam format powtarza za Prokopowiczem Teofil Krolik w utworze *Epodos consolatoria*...

²² Patrząc z tej perspektywy za adresata możemy uznać Teofila Krolika, bądź też innych zwolenników czy też przyjaciół Prokopowicza, dla których czasy po śmierci Piotra I również okazały się niełatwe.

sytuacje i przeżycia im towarzyszące mają charakter uniwersalny. Bywa, że ów uniwersalizm poeta podkreśla świadomie. Wprowadzając, na przykład, do tekstu *Metafrazy psalmu 72* postać króla Dawida²³ („праведный Давид /.../ Скрытых советов исследить дела / Не возможно” – s. 33), a następnie przywołując wyznanie podmiotu lirycznego („Лондеже и аз сия постигох, / Как скотина / Бых неразумен,” – s. 33) i wskazując analogie ich doświadczeń, poeta odsłonił ponadczasowość świata oraz uniwersalizm ludzkich emocji. Poprzez konfrontację bohatera biblijnego i podmiotu lirycznego autor podkreślił jednocześnie ich wyraźną odrębność. Formalne oddzielenie podmiotu lirycznego biblijnego psalmu od „ja” lirycznego jego przekładu, było konsekwencją przyjęcia przez poetę perspektywy ahistorycznej²⁴.

W rezultacie zastosowania metody uniwersalizacji i aktualizacji, podmiot literacki zyskał znaczną swobodę w kreowaniu świata, a ponadto możliwość wyeksponowania tych elementów, które są istotne z punktu widzenia samego autora. Ową możliwość Prokopowicz wykorzystywał w swoich utworach wielokrotnie, chociaż, mając na uwadze postulat wierności wobec oryginału, czynił to raczej w sposób dyskretny i powściągliwy. Podmiot liryczny w *Metafrazach*, wprowadzając stylizowany na wzór proroka i kształtowany na wzór głosiciela prawd ogólnych, staje się niekiedy bliski autorowi, a momentami (zwłaszcza w przekładach psalmów 36 i 72) utożsamia się z autorskim „ja” i przekazuje jego myśli oraz oceny otaczającej rzeczywistości. We wszystkich analizowanych utworach odczytać można aluzje do przykrych osobistych doświadczeń Prokopowicza. Wskażmy niektóre przykłady:

Измет от сети ловец злонадежных
и предочистит от словес мятежных.
(*Metafaza psalmu 90*, s. 26)

Сопротив того, клеветник лукавый
Таковой правых ненавидя славы,
Будет лживые соплетати сети,
Как бы невинных злобно умертвити;
(*Metafaza psalmu 36*, s. 30)

W większości są to napomknienia dotyczące, między innymi, zachowania ludzi nieżyczliwych poecie, bądź też aluzje odnoszące się do atmosfery intryg

²³ Ponieważ parafrazowany psalm jest przypisywany Asafowi, postać Dawida wprowadzona jest tu z całą świadomością.

²⁴ О. А. Чугунова, *Стихотворные...*, с. 9.

i pomówień, z którą przez długie lata był zmuszony się zmagać. W wielu miejscach utworów natrafiamy na spostrzeżenia, czy szczegóły, które wywołują skojarzenia z konkretnymi faktami z życia Prokopowicza, jak również ze ściśle określonymi wydarzeniami historycznymi, w których arcybiskup miał swój udział. Należą do nich, między innymi, zarówno aluzje jak i sentencjonalne formuły mówiące o nietrwałości zaszczytów i bogactw zdobywanych podstępem bądź też kosztem krzywdy innych ludzi. Aby posłużyć się egzemplifikacją:

Лучше праведну имение мало,
Еже праведно тщание собрало,
Нежели многи користи излишны
Их же зле собрал с обидою грешный.
(*Metafraz psalmu 36*, s. 29)

Aluzje te odnoszą się najwyraźniej do przedstawicieli arystokratycznej opozycji, która po śmierci Katarzyny I wszelkimi sposobami pragnęła ograniczyć władzę carską i umocnić swoją pozycję²⁵. O ich żądzy władzy, o dążności do bogactwa i sławy Prokopowicz mówił niejednokrotnie w swoich wierszach i kazaniach. Było wśród nich wielu ludzi Prokopowiczowi nieprzyjaznych czy wręcz wrogo doń nastawionych. Należał do tej grupy między innymi biskup Gieorgij Daszkow – osobisty wróg poety, bohater kilku jego epigramatów oraz jadowitej satyry *Na Daszkowa*. Tym razem podmiot autorski również nie krył swoich emocji i poprzez wymowne rozbudowywanie oryginalnego tekstu, dodawanie sugestywnych fraz oraz określeń, usiłował – mniej lub bardziej dyskretnie – wyrazić negatywny stosunek do określonych osób i zjawisk otaczającej go rzeczywistości. Na stronicach metafrasz daje się odczytać (lub odgadnąć), negatywne uczucia (odrazę, pogardę, gniew itp.), które żywił do swoich wrogów. Owa polemiczna, a nawet więcej – satyryczna nuta, wyraźnie wzmocniona w porównaniu z oryginałem, pobrzmiwa zwłaszcza w metafraszach psalmów 36-ego i 72-ego. W utworach tych poeta nakreślił sugestywny portret człowieka niegodziwego, jednostkę przepełnioną, zawiścią, pychą, egoizmem, chciwością, żądzą sławy. Oto fragment tego wizerunku:

Чуждая печаль, беды, напасти
И кручина
Им веселия и новой сласти
Суть причина.

²⁵ *Русская литература – век XVII...*, s. 651.

Уж лишних богатств дом их пространный
Не вмещает –
Счастья своего ни дух высокий
Обымает;
Роскош надежду их и охоту
Утрудила,
Но не чрез сию самых щедроту
Насытила;
В таковом счастье полны гордости
И надменны,
Самолюбием жестоким в злости
Ослепленны,
Свиньею смотрят на люди равны
Как скотины,
И дают бедных, сильно злонравны,
Без причины;
(*Metafaza psalmu 72, s. 32*)

Podkreślić wypada, że skojarzenie ze wspomnianą wyżej łacińską satyrą *Na Daszkowa* narzuca się tu z całą oczywistością²⁶.

Obok portretu niegodziwca, znajdujemy w utworach Prokopowicza także kontrastujący z nim obraz człowieka sprawiedliwego, który żyje według Bożych przykazań i wyróżnia się licznymi cnotami. Jeśli uosobieniem zła byli dla Prokopowicza jego wrogowie, to mówiąc o ludziach skromnych, prostodusznych, wspaniałomyślnych, szczerych miał bez wątplenia na uwadze osoby, które były mu życzliwe. Do nich (ale też do siebie) adresował słowa otuchy, apelował o cierpliwość w znoszeniu ziemskich nieszczeń, dzielił się – przejętą z psalmów – pewnością odmiany losu. Tej ostatniej pragnął najbardziej, toteż w każdym utworze omawianego cyklu wyrażał ufność w Bożą sprawiedliwość, która ma się ziścić tu i teraz. Taki motyw powraca nieustannie w jego strofach:

А над врагами узриши твоими
достойную казнь, сам сый невредимый.
(*Metafaza psalmu 90, s. 27*)

Дай только сроку, буди терпеливый
Ты на сей земле так будешь счастливый,
Что твое славно еще узрит око,
Как казнит злобных гнев божий жестоко.
(*Metafaza psalmu 36, s. 30*)

²⁶ Por.: H. Smorczewska, *Satyra w poezji Teofana Prokopowicza*, [w:] *Satyra w literaturach wschodniostowiańskich*. Studia. pod red. W. Supy, Białystok 1993, s. 43-52.

И в сей жизни
И в оном веце ощутят поздно
Злы болезни;
(*Metafrazza psalmu 72*, s. 33)

W ten sposób ogólnoludzki problem losu ludzi sprawiedliwych i niesprawiedliwych przeniesiony został w *Metafrazach* na konkretną egzystencjalną płaszczyznę i stał się wykładnią prywatnych doświadczeń autora oraz refleksją na temat stosunków panujących w jego czasach. Z kolei wyrażony w psalmach i podkreślany w poetyckich przekładach pogląd o sprawiedliwości Bożej, która może się wypełnić już w doczesnym, ziemskim życiu, nabierał w tym kontekście wymownego i aktualnego znaczenia – stawał się oczekiwaniem na odmianę osobistego losu autora, ale też oczekiwaniem na porażkę tych, których uznawał za wrogów²⁷.

Analiza utworów Prokopowicza utwierdza nas w przekonaniu, że zasadniczą motywacją podjętego przez poetę twórczego trudu nad przekładaniem wybranych trzech hymnów Dawidowych były przede wszystkim doświadczenia egzystencjalne autora. W tych właśnie psalmach poeta dostrzegł odbicie własnych problemów, własnych niepokojów i wątpliwości. Wykorzystując ponadczasowość i uniwersalizm psalmów, który pozwalał odczytywać zawarte w nich prawdy z perspektywy każdego człowieka i w każdym czasie, Prokopowicz podpisał się – by tak rzec – pod wyznaniem psalmisty, ale także dodał coś od siebie. Metafrazy psalmów zyskały przez to rys autobiograficzny. Dla współczesnego czytelnika owo biograficzne zabarwienie nie zawsze jest uchwytnie, tym bardziej, że poeta w większości pozostaje wierny oryginałowi i na większe zmiany (także ideowe) pozwala sobie jedynie w niektórych miejscach *Metafrazy psalmu 36* oraz w *Metafrazie psalmu 72*. Znajomość biografii pisarza, orientacja w sytuacji politycznej ówczesnej Rosji pozwalają jednak dostrzec wiele subtelnych aluzji, przesunięć akcentów ideowych, znaczących epitetów i porównań, modulowanie tonacji wypowiedzi, które konkretyzują obraz podmiotu lirycznego.

W teście motywacji tkwi nowatorstwo Prokopowicza. Jeśli Symeon Polocki dokonał przekładu *Psalterza* głównie z pobudek religijnych, to arcybiskup nowogrodzki kierował się przede wszystkim wewnętrzną, osobistą potrzebą serca. Starotestamentowe hymny pozwoliły mu spojrzeć na przy-

²⁷ Mówiąc nawiasem, gdy tylko po koronacji Anny Ioannowny pojawiły się ku temu sprzyjające okoliczności Prokopowicz osobiście „wspomagał” i przyspieszał sprawiedliwość, eliminując z życia publicznego swoich najzagorzalszych przeciwników. (Zob.: И. А. Чистович, *Феофан...*, с. 653-695).

ziemne sprawy z perspektywy metafizycznej; stały się dlań pocieszeniem i przybliżyły go do Boga. Stały się modlitwą szczególną, modlitwą która jest – żeby odwołać się do określenia księdza Wacława Świerzawskiego²⁸ – „krzykiem człowieka z głębi jego przeżyć i doświadczeń”. Nie można zapomnieć przecież o tym, że *Metafrazy* są jednocześnie wyrazem głębokiej religijności Prokopowicza, są wyrazem jego wewnętrznego przeświadczenia o Bożej miłości i opiece objawianej w każdym czasie. Z owego przekonania wynikał fakt, że w chwili osamotnienia i zagrożenia poeta kierował swą myśl ku Bogu poszukując Jego wsparcia.

S U M M A R Y

Tradition of metaphrases in psalms was started in Russian literature by Symeon Polotsky and his «*Psalterz rymowany*». Next steps on the way paved by the monk from Polotsk were taken by Teofan Prokopovich who translated three biblical hymns (*Psalm 36*, *Psalm 72* and *Psalm 90*).

The author of the article aims at examining what factors may have influenced the choice of the above subject-related psalms. In the course of her analysis she proves that the interest put on these psalms may have resulted from the atmosphere of the epoch in which Prokopovich produced his literary works, from its philosophy and ideological search directions. The crucial factor of the choice, in the author's opinion, is connected with personal as well existential experience of the poet.

²⁸ Cyt.: W. Świerzawski, *Panie naucz nas się modlić. Mistyka zakorzeniona w liturgii*, Kraków 1983, s. 268.